

ALDONA PAULUSKIENĖ
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: gramatikos teorija, gramatikos mokslo istorija, socialinė lingvistika.

Aldonas Pupkis
JUOZAS BALČIKONIS IR DIDYSIS
LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013, 478 p.
ISBN 978-609-411-3

Kiekvieną mokslo veikalą pradedame skaityti nuo pratarmės, nes joje autorius nurodo savo darbo tikslą ir pasirinktąjį metodą. Čia pasakyta, kaip kilusi mintis imtis platesnio apibendrinamojo lietuvių leksikografijos istorijos tyrimo. Vis dėlto autorius prisipažįsta, kad jam ne tiek rūpėję apibendrinti, kiek papasakoti *Lietuvių kalbos žodyno* rengimo istorijos pradžią ir kitus su prof. Juozo Balčikonio leksikografinė veikla susijusius darbus bei pateikti informacijos apie žodyno redakcijai vienaip ar kitaip talkinčius žmones. Kaip visa tai pavykę, jis paliekąs spręsti skaitytojui. Šiek tiek perdėtas kuklumas: kiekvienas rašo taip, kaip jam atrodo tinkamiausia, o skaito taip, kaip pajėgia suprasti.

Balčikonis žodyną įsivaizdavo kaip paminklą tautai, ir tas jo įsivaizdavimas nulėmė žodyno tipą. Yra ir kalbotyros mokslo šakų, nesusijusių su tautiškumu. Čia jų visų nevardysiu, pakaks lyginamosios istorinės gramatikos, nes lietuvių leksikografijos pradžioje ši kalbotyros kryptis buvo dominuojanti (Lietuvoje net per ilgai), o XX a. pradžioje Prancūzijoje kilusi bendrosios kalbotyros idėja, skatinanti diachroniją skirti nuo sinchronijos ir daugiau domėtis kalba kaip sistema, Lietuvos dar nebuvo pasiekusi. Todėl pagal XIX a. antrojoje pusėje Vokietijoje išgalėjusią nuomonę, kad mokslinė kalbotyra galinti būti tik istorinė, ilgą laiką ir lietuvių kalbininkai buvo skirstomi į mokslininkus ir praktikus, o jų darbai – į mokslinius ir praktinius, nieko bendra neturinčius su mokslu. Štai Kazimieras Jaunius, Kazimieras Būga – tikri mokslininkai, o Jonas Jablonskis, Juozas Balčikonis – praktikai, Balčikonis dar ir stilistas (p. 24). Žodynai taip pat buvo skirstomi į mokslinius ir praktinius. Toks kalbininkų ir kalbotyros darbų skirstymas iš esmės buvo ir yra ydingas.

Pirmosios XX a. pusės lietuviai mokslininkai, studijavę Vokietijoje, dar nesuprato, kad istorinės lyginamosios kalbotyros apynasris būtų labai varžęs žodyną. Jiems atrodė, kad tik jų įgyta kvalifikacija tinkanti plačiam mokslo darbui (p. 24).

Bet kas tada laikyta mokslu? Žodžių etimologijos, be abejo, išpūdingas mokslas, bet jas lengva kritikuoti: Būga sukritikavo Preobraženskio etimologinį žodyną, o daug vėliau Vincas Urbutis – Konstantino Karulio latvių kalbos etimologinį žodyną, nes vienodai įtikimos gali būti net kelios to paties žodžio etimologijos. Pavyzdžiui, man žinomos keturios *Lietuvos* vardo etimologijos, ir kas pasakys, kuri iš jų teisinga? Gramatinių formų istorija, remdamasi faktais iš įvairių kalbų, siekianti rekonstruoti gramatines formas net iki indoeuropiečių prokalbės, taip pat gali daug kur pasirodyti hipotetinė. Gerai pagalvokime, kas būtų buvę, jeigu iki 2002 m. būtų buvęs rašomas *Lietuvių kalbos žodynas* istoriniu lyginamuoju metodu su žodžių etimologijomis? Toks žodynas nebūtų turėjęs nei praktinės, nei mokslinės reikšmės, nes, laikui bėgant, mokslas nestovi vietoje, o *Lietuvių kalbos žodynas* buvo rašomas dešimtmečius ir visiems laikams.

Jeigu žymėsime žodyno pradžią ne nuo Būgos pasisakymo pradėjus jį rašyti (1212), o nuo Balčikonio prašymo skirti jį vyriausiuoju redaktoriumi (1930), žodyno rašymas truko maždaug septyniasdešimt metų su trupučiu. Per tą laiką išgyventa ir karas, ir okupacijos, ir asmenybės kultas su visomis jo pasekmėmis, keitėsi redaktoriai, žodyno rašytojų ir žodžių rinkėjų kartos, bet darbas prie žodyno ir pačiais sunkiausiais laikais nesustojo. Kas būtų atsitikę su tuo istoriniu žodynu, kai pati lyginamoji istorinė kalbotyra išsisėmė, kiek jis būtų buvęs reikalingas lietuvių tautai? O dabar turime net dvidešimt tomų „dangoraži“ ir „apstatėme rusus“, kaip kartą XX a. pabaigoje *Literatūroje ir mene* (1991 VI 13) rašė įžymusis mūsų tautietis Algirdas Julius Greimas.

Rusų okupacijos laikais žodyno apimtis buvo dirbtinai apribota: jis negalėjo būti didesnis už rusų kalbos žodyną. Rusų kalbos žodyno numatyta septyniolika tomų, tai šiukštu, mažesnieji, neperženkite šios ribos! O juk kalbos turtingumas priklauso ne nuo tautos dydžio, o nuo jos genijaus ir darbo bičių sugebėjimo surinkti daugiau medaus. Išleidus dvidešimt tomų, kiek girdėta, Institutas dar turi apie pusę milijono kortelių, ir jau esanti žodyno papildymo programa.

Tame pačiame straipsnyje Greimas parašė, kad žodynas neatlaikąs mokslinės kritikos, o jo redaktorius Balčikonis buvęs *daugiau darbą negu kalbą mylintis žmogus*. Pasitaiko kartais ir garsenybėms pasakyti *nei ši, nei tą*. Ką reiškia *mylėti kalbą* atskirai nuo ja kalbančių žmonių? Visi mokslai, tarp jų ir humanitariniai, siekia pažinti pasaulį ir teikti tuo pažinimu naudą žmogui. *Mokslo mokslui* prasmę puikiai išjuokęs Džonatanas Sviftas *Guliverio kelionėse* parodydamas, kaip mokslininkai stengiasi iš agurkų gauti saulės šviesą. Reikia pasakyti, kad toks *Lietuvių kalbos žodynas*, kokį dabar turime, atlaiko visas kritikas, nes jis, nors ir pats dėl objektyvių priežasčių negalėjo išvengti nemažai trūkumų, teikia pakankamai faktinės medžiagos įvairiems mokslo darbams, tarp jų ir specialiesiems žodynams.

Iš Aldono Pupkio monografijoje aprašyto Balčikonio paskyrimo vyriausiuoju žodyno redaktoriumi galima spręsti, kad jį lėmė ne kokios asmeninės pažintys su

švietimo ministru ar ministru pirmininku, o išsilavinusio, gerai Balčikonį pažįstančio ir galią turinčio žmogaus supratimas, kad tik Balčikonis, kalbos moksle einantis Jablonskio pėdomis, galėtų tinkamai vadovauti tokiam nepaprastam ir tautai reikalingam darbui.

Jablonskis buvo pakankamai teoriškai pasirengęs kalbininkas, bet jis nemanė, kad įvairūs (kartais net prieštaringi) pavienių kalbininkų samprotavimai apie kalbą galėtų būti reikšmingi tautai. Jai reikia ne teorijų, o konkrečių darbų (gramatikos, žodyno). Todėl 1922 m. gramatikos pratarinėje ir parašė: „Man rūpi šiaip ar taip, daugiausia praktikos reikalas: turime mokyti mokykloje ne tiek gramatikos terminų ir įvairių kalbos pėniavų, kiek gyvųjų kalbos dalykų, reikalingų kultūringo lietuvių gyvenimui, jo darbui Lietuvos visuomenėje“ (Jablonskis 1957: 183–184). Tai nereiškia, kad Jablonskio gramatikoje nėra teorijos. Mėginta kritikuoti Jablonskio veiksmožodžio veikslų, laikų, nuosakų sampratą, bet ilgainiui pasirodė, kad jo gramatikos teorija ne taip jau lengvai pasiduoda kritikai.

Balčikonis, paprašytas recenzuoti kandidatinę disertaciją apie veiksmožodžio veikslus, būdamas jau garbaus amžiaus, taip pat, kaip ir Jablonskis, nenorėjo knaisiotis po „teorines pėnivas“. Sutikimas oponuoti buvo suformuluotas tokiais žodžiais: „Kad tamsta būtumei rašiusi apie tarmę... Aš tų teorijų visai neišmanau, bet ką padarysi... Sutinku, nes tamstai reikia profesoriaus, o kur dabar jį gausi?..“ Toks pasakymas, kaip ir Jablonskio prisipažinimas, visai nereiškia, kad Balčikonis nesidomėjo kalbos mokslu. Tik tas kalbos mokslas, jo supratimu, turėjo būti ne kokie subjektyvūs teoriniai išvedžiojimai, o tiesioginis darbas. Tarmių aprašai reikalingi, nes tarmės sparčiai nykstančios, o kaip suprasi tuos veikslus, nelabai svarbu.

1930 m. vasario 23 d. Jablonskis paliko šią ašarų pakalnę, o Balčikonis dar buvo pakankamai jaunas ir energingas, kaip sako Greimas, *darbą mylintis* žmogus, ir tik toks žmogus galėjo jam patikėtą didžiulės atsakomybės naštą užsikrauti ant savo pečių. Pupkis, sukaupęs visa tai, ką radęs archyvuose ir spaudoje, pasirinkęs akademinį dėstymo būdą, visur labai atsargus, aiškinimai labai aptakūs, bet jo monografijoje galima perskaityti, jog „Skardžius 1962 m. be užuolankų parašė, kad žodynui vadovavo Smetonos paskirtasis Balčikonis“ (p. 27). Štai šioje vietoje su tam tikru apmaudu ir susimąstai: kodėl gi dabar aukščiausiuose valdžios postuose nėra žmonių, ne tik skambiais žodžiais, bet ir iš tikrųjų mylinčių Lietuvą, lietuvių tautą, kodėl gi per šiuos nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius nepavyko sukurti tautinės mokyklos, kodėl sumažėjęs mokinių raštingumas, kodėl toks smukęs mokytojo ir mokyklos prestižas, kodėl net patys kalbininkai išduoda kalbą?.. Ir dar ne vieną tokį klausimą galima suformuluoti. Tarpukario Lietuvoje kalbininkų darbo sąlygos nebuvo labai jau patogios ir lengvos, bet būta pasididžiavimo savo tauta ir jos kalba. Todėl, nei ilgai trukus, buvo sunorminta bendrinė kalba ir sukurta tautinė mokykla, kuri išsilaikė ir per karą, ir dar per pirmąjį, kruvinąjį, pokario dešimtmetį.

Ką gi paveldėjo Balčikonis iš Būgos, kurį laiškuose taip ragino išvykti net į kaimą ir atsidėti vien žodyno darbui, o pats siūlėsi pasiimti visus rūpesčius, susijusius su žodyno finansavimu, ir net būdavęs nepatenkintas, kai negaudavęs iš Būgos greitų norimų atsakymų (Balčikonis 1982: 256–258). Balčikonis, pažinęs ir labai gerbęs Būgą kaip mokslininką, 1922 ir 1923 m. ragindamas jį kuo greičiau rašyti žodyną ir siūlydamasis visu kuo patarnauti, turbūt net neįsivaizdavo, kokį žodyną Būga sumanęs ir kokias turėjęs galimybes jį tuo metu pateikti spaudai.

Pradėdamas rašyti žodyną, Būga jautė pareigą pasiaiškinti. *Lietuvių kalbos žodyno* pirmojo sąsiuvinio įvade jis rašė, kad vienam žodynui atsidėjęs 1912 m. Čia jis nurodė ir aplinkybes, kuriomis rinkta medžiaga, kiek ir iš kur jos surinkta. Būga kortelių (laiškelių) neskaičiavęs, bet, pradėdamas rašyti žodyną, turėjęs 14–17 pūdų, iš kurių 10–13 pūdų buvę surinkta Kaune nuo 1921 iki 1923 m. gruodžio pirmosios dienos. Tačiau turimoji medžiaga dar žodyno spausdinti neleidusi, nes matęs, kad jis būsiantis nepilnas ir netobulas.

„Kad aš žodyną sutikau išleisti pasaulio šviesōn tokį, koks jis šiandie yra, tai čia kalta mūsų visuomenė ir valdžia, ypač paskutinė, kuri senai mane nenustoja raginusi per švietimo ministerį greičiau pradėti spaudimo darbą.

Čia turiu tarti savo ir kitų kalbininkų vardu dėkui mūsų vyriausybei – įstatymų leidžiamajai (seimui) ir įstatymų vykdomajai (ministerių kabinetui) –, kuri šitam kultūros ir mokslo darbui nepašyškstėjo didelių išlaidų. Dėkui ir visiems žodyno talkininkams!“ (Būga 1924: VI). [Taigi... O mums, studentams, universitete buvo meluojama, kad buržuazinė valdžia visai nesirūpinusi žodynu, kad Būga iš skurdo susirgęs ir anksti miręs. Tuo tarpu iš Būgos padėkos valdžiai matyti, kad buvę visai kitaip.] Toliau Būga rašo:

„Šiam mano žodynui pritinkamesnis būtų ne žodyno, bet žodyno medžiagos vardas. Mano žodynas nėra net sistemingai darytas, nes visa jo medžiaga rinkta priešokiais, atsitiktinai. Nemanydamas tuojau spausdinti surinktosios žodyno medžiagos, nebuvau pasidaręs net žodynui plano“ (1924: VI).

„Žodyno turiniu eina visi, be jokio skirto, lietuvių kalbos žodžiai. Čia randa sau vietos ne tik bendriniai (appellativa) (...), bet ir tikriniai (nomina propria) vardai (...). Žodynas visai nežiūri to, ar žodis kilimo lietuviškas, ar svetimas, nes jam visi žodžiai lygūs“ (1924: VII).

„Žodžių aiškinamoji kalba mano žodyne nėra viena. Čia skaitytojas ras vieną žodį paaiškinantą lietuviškai, kitą – vokiškai, trečią – rusiškai arba lenkiškai, ketvirtą – lotyniškai arba dar kitaip. Kalbų mišinio („Babelio“) išvengti aš negalėjau dėl laiko stokos. Kiaurai išvesti per visą žodyną vieną-kurią kalbą, žinoma, būtų buvę galima ir net geistina, bet tiktai bėda su tuo, kad šis darbas reikalingas yra daug laiko. Taigi, norėdamas paskubinti žodyno rašymą ir spaudimą, turėjau palikti žodžiams paaiškinti tą kalbą, kurią radau šaltiniuose“ (1924: VII).

Norint sužinoti, kas ir kaip Būgos daryta, reikia skaityti žodyno tekstą. Čia paimu tik vieną pavyzdį. Dar nesusiformavusi bendrinė kalba, tai greta *akmuo* rasime ir tarmybių *akmenas*, *akminas*, antraštiniais žodžiais eina ir jų mažiųjų formos *akmenėlis* ir *akminėlis*. O paties žodžio *akmuo* lizde aprašyti visi linksniai, Būgos žodžiais tariant, jų istorija ir tarmėmokslis, etimologija. Tokio tipo žodyno nebūtų pajėgęs parašyti joks žmogus (netgi Būga) ir joks kolektyvas apskritai. O visų spaudžiamas Būga pasižadėjo: „Nuo antrojo semestro aš galėčiau išstoti iš universiteto metams iki spėčiau prirengti spaudai ben I tomą (apie 900–1000 psl.). Bet tai padaryti galėsiu, kai turėsiu tikrų garantijų, kad mano pragyvenimas bus aprūpintas be universiteto ir kitų darbų“ (1924: 14).

Tarkime, jeigu Likimas nebūtų kitaip patvarkęs ir Būga būtų parašęs tokį žodyną, kokį matome iš pirmųjų sąsiuvinų, tai kažin ar labai ilgai jis būtų išlaikęs mokslinę vertę, nes jokiam mokslui, taip pat ir lingvistikai, pabaigos nėra ir negali būti. Todėl Balčikonio, per daug nesiveržusio į tuo metu Lietuvoje madingą istorizmą, paskyrimas vyriausiuoju žodyno redaktoriumi buvęs gerai apgalvotas. Pranas Skardžius, žinoma, negalėjęs neįsižeisti, kad vyriausiuoju redaktoriumi buvo paskirtas ne jis, mokslininkas, o praktikas Balčikonis.

Sutikęs būti vyriausiuoju žodyno redaktoriumi, Balčikonis prisiėmė ne tik juridines ir moralines teises, dėl kurių taip rūpintasi jo oponentų, bet ir visas pareigas, kurias kažin ar kas kitas būtų sugebėjęs taip dorai vykdyti. Jis būtų nesiėmęs tokios atsakomybės, jei nebūtų buvęs tikras dėl savo mokslinės kompetencijos ir administracinių sugebėjimų. „Pradėjus darbą, redaktoriui reikėjo rūpintis daugeliu dalykų: patalpų sutvarkymu, tarnautojų parinkimu, kartotekų peržiūra, tolesnio darbo planavimu ir organizavimu“ (32).

Skaitau šią monografiją, ir daug kas man jau žinoma iš Pupkio sudarytų ir išleistų Balčikonio *Rinktinių raštų*, taip pat jo rūpesčiu išleistų Balčikonio artimųjų, bendradarbių ir mokinių prisiminimų *Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną* ir to, ką esu patyrusi bendraudama su Balčikoniu ne tik per paskaitas, iš pokalbių su beveik nuo pat pradžių žodyno redakcijoje dirbusiomis Brone Vosylyte ir Antane Kučinskaite, su bendrakursiu, ištikimu Balčikonio mokiniu Vytautu Vitkausku, gražiai pabaigusių mokytojo pradėtąjį darbą, ir namuose, gyvendama su Jonu Paulausku, kurio pavardę galima rasti įrašytą visuose pagal naująją instrukciją išleistuose *Lietuvių kalbos žodyno* tomuose.

Nuo 1956 iki 1960 m. su Vosylyte gyvenome tame pačiame bendrabutyje gretimuose kambariuose. Kai dėl sunkios ligos ji nepajėgdavo nueiti į Institutą, bet dar galėjo rašyti ir redaguoti žodyną, mūsų kambariai tapo vienu butu: Paulauskas iš Instituto nešdavo kartotekos dėžutes ir žodyno tekstus į namus, o aš padėdavau buityje. Kartu su darbu į mūsų namus atkeliavo ir žodyno problemos, buvo nereti Balčikonio vizitai (su mažais medaus koriukais) pas namie dirbančią Vosylytę.

Tokiomis aplinkybėmis girdėjau jų pokalbius, mačiau, kaip rašomas ir redaguojamas žodynas, kaip atrodo jo korektūros ir patikros, nes dažnai žodyno skiltys gulėdavo ir ant Paulausko rašomojo stalo. Žodyno rašytojai ir redaktoriai buvo tokie žmonės, kurie pasiimtam darbui negailėjo laiko jėgų: dirbdavo ir sirgdami namie, poilsio valandomis ir dienomis, dirbdavo per atostogas. Taip elgtis jie buvo išmokyti *darbą mylinčio* Balčikonio.

Pupkio panaudota archyvinė medžiaga papildo mūsų žinojimą apie Balčikonio darbą ir idėjas, apie natūralų laipsnišką žodyno rašymo instrukcijos atsiradimą, ir tuo būdu monografijos tekstas pasidaro panašus į žodyno rašymo istoriją. Gal būtų todėl kai kuriems autoriaus kolegoms ir pažįstamiems galėjo pasirodyti, kad būtų tinkamas ir monografijos pavadinimas „Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ istorija“. Bet juk tai ne visa istorija. Ir autoriaus pasirinktasis geriau atspindi monografijos turinį, nes Balčikonio padirbėta taip, kad, ir jam pasitraukus iš žodyno ir iš gyvenimo, nepaisant visų svarstymų, laikų kaitos, ideologinių išbandymų, jo dvasia pasiliko ir vadovavo žodyno darbui. Tik gerai Balčikonio pradėtą darbą galėjo tęsti jo išugdyti bendradarbiai ir mokiniai.

Išėjus visai dvidešimčiai tomų ir sumanius leisti žodyno elektroninį variantą, pasidarė įmanoma patobulinti tai, ko anksčiau negalėta ar nemokėta padaryti. Vytautas Vitkauskas perskaitė visą žodyną ir, suregistravęs tarminių žodžių ir formų transponavimo riktus, 2006 m. išleido juos atskira knyga *Lietuvių kalbos žodyno taisymai*. Autoriaus žodis: „1964 metų rudenį iš instituto Dialektologijos skyriaus buvau perkeltas į Žodynų skyrių, kur daugiausia ir domėjausi tarminių žodžių ir formų transponavimu. Ne tik tai buvo pastebėtų abejotinių dalykų, pakalbėdavom ir su žodynininkais, ir su tarmėtyrininkais.

Taip viskas ir prasidėjo. Tarnybos galų dienomis viską surašiau knygute. Tai skatino mano didžiausias mokytojas prof. Z. Zinkevičius, doc. A. Laigonaitė, kolegos E. Grinaveckienė. A. Jonaitytė, D. Gargasaitė, J. Paulauskas, Ž. Urbanavičiūtė-Markevičienė ir kt. bei prof. Balčikonio mokymas *bėgti nuo klaidų*“ (Vitkauskas 2006: 7).

Labai būtų buvę gerai, kad būtų taip suregistruotos ir paaiškintos žodžių gramatinių charakteristikų ir leksinių reikšmių hierarchijos nustatymo klaidos, bet lietuvių kalbos gramatikos ir leksikologijos mokslai buvo nepalyginti silpnesni už dialektologiją, ir niekas iš šių sričių specialistų neturėjo tokio ryšio su žodynu, kaip dialektologas Vytautas Vitkauskas.

Nekalbėsiu čia apie doros dalykus, valdžios rūpestį tautos kultūra, mokyklos ir mokytojo prestižą, Tai galima patirti ir iš Balčikonio *Rinktinių raštų*, ir iš recenzuojamosios monografijos, kurioje pasakyta, kad Balčikonis dešiniajame savo ranka (sekretoriumi) pasirinko mokytoją Napalį Grigą ir apskritai visą žodyno redakciją formavo iš gyvosios kalbos jausmą turinčių mokytojų. Pagaliau ir visi mūsų didieji kalbininkai darbo pradžioje buvę mokytojai, vėliau tapę tituluotais mokslininkais.

Valdžia negailėjo pinigų žodynui, bet iš archyvinių dokumentų matyti, kad stengtasi tuo nepiktnaudžiauti, taupyti. Dar žinant to laiko agrarinės Lietuvos gyvenimą, kai už 100 litų buvo galima nusipirkti gerą karvę, tai redaktoriaus 1000 litų alga, žinoma, labai didelė. Mokytojas, o vėliau mokyklų inspektorius ir Vilniaus universiteto docentas Pranas Gailiūnas pasakojo, kad baigęs universitetą, susiieškojęs darbą pradžios mokykloje. Darbo būdavę ne tiek daug, o gaudavęs 300 litų atlyginimą. Už šimtą litų jis nuomojėsis kambarį su maitinimu ir aptarnavimu. Kišenėje dar likdavę 200 litų, kurių, būdamas viengungis, nežinojęs kaip išleisti.

Žemdirbiai gyvenę visai kitaip, nes tai, ką užaugindavę savo žemėje, būdavę labai pigu, o tai, ką reikėję pirkti mieste – brangu. Už centnerį rugių negalėjai nusipirkti batų. Bet nesileiskime į krašto ekonomiką, nors tie archyviniai šaltiniai verčia ir apie tai pamąstyti, ypač jei dar iš vaikystės atsimeni, kaip mama, norėdama užkurti krosnį, storą švedišką degtuką skeldavo per pusę, o su diržinėmis vadelėmis tėvas važiuodavo tik į bažnyčią ar į miestą, kaip vyrai vestuvinį apdarą išlaikydavę ir laidotuvėms (per sunkius ūkio darbus ir rūpesčius negalėdavę nutukti), o šiaip visi nuo mažo iki seno vilkėdavo namų darbo drabužiais, vaikščiojo basi ar su klumpėmis, ir buvo gal net laimingesni negu dabartiniai turtuoliai.

Monografijos autoriaus įdirbis rengiant Balčikonio *Rinktinis raštus*, žodyno bendradarbių atsiminimai ir archyvinė medžiaga, pateikta chronologine tvarka, rodo tikrą žodyno kūrimo vaizdą nuo pat pradžių: laisvoje Lietuvoje, karo metais ir pokario vargus ieškant Salio išslapstytos kartotekos. Tačiau norėtusi kiek kitokio rašymo skyrelyje „Bolševikinės cenzūros gnaužuose“, kad jaunesniems, tais laikais dar negyvenusiems kalbininkams nepasirodytų, jog tada be jokios priežasties „savi šaudė į savus“. Jie buvo priversti tai daryti.

Neapsakomai žiauri VKP(b) ideologinė prievarta pirmiausia reiškėsi pačios imperijos centre ir iš ten sklido į visą jos plotą. Balčikonio vadovaujamas žodynas ne dėl Žiugždos šėliojimo įsmuko į bolševikinės cenzūros gnaužtus (šėliojo ir Kostas Korsakas, ir Genrikas Zimanas, ir kalbininkas leidyklos redaktorius Jonas Kabelka). Jie nebūtų šėlioję, jei 1946 m. „atominė bomba“ nebūtų sprogsi virš rusų literatūros ir meno. Niekas nebūtų reikalavęs rašyti kalbotyros ir kitų mokslų darbų Stalino kalbos mokslo šviesoje, jei 1950 m. *Pravdoje* nebūtų vykusį labai ideologizuota kalbininkų diskusija su maristais, kuriai galą padarė žymus gruzinų kalbininkas, paprašęs Stalino interviu, pats suformulavęs klausimus, į juos už Staliną atsakęs ir paskelbęs toje pačioje *Pravdoje* (žinoma, darydamas tam tikrus reveransus ir didžiarusiškajam šovinizmui, be to Stalinas nebūtų leidęs skelbti „genialaus“ kūrinio savo vardu).

1946 m. VKP(b) CK svarstė žurnalus *Leningrad* ir *Zvezda*, Muradelio operą *Didysis gyvenimas*, Michailo Zosčenkos, Anos Achmatovos kūrybą ir labai griežtai

pasmerkė juos už apolitiškumą. Pagrindinis pranešėjas Andrejus Ždanovas. Girdėta, kad nuo to svarstymo Zosčenkai net psichika sutrikusi.

Pupkis naudojosi 1991 m. išleistu dokumentų rinkiniu *Rašytojas pokario metais* ir turbūt įsidėmėjo, kad tučtuojau po to įvyko Lietuvos rašytojų suvažiavimas, kuriame A. Ždanovo funkcijas atliko LKP(b) CK sekretorius Kazys Preikšas. Šiame Rašytojų sąjungos suvažiavime reikėjo muštis į krūtinę ir pačiam rašytojų sąjungos pirmininkui Petruui Cvirkai, ir dar prieškario komjaunuoliui Eduardui Mieželaičiui. Išsakytas baisiausias kaltinimas Baliui Sruogai, kuris, grįžęs iš vieno lagerio, supra-to, jog nesunkiai gali patekti į kitą, ir, vos pastovėdamas ant kojų, sakė ilgą „atgailos“ kalbą, kurios nė vienu žodžiu pats netikėjo (*Rašytojas pokario metais* 1991: 72). Nesuprasdamas komunistinės politikos beprotybės, grįžęs iš to kraupaus susirinkimo, Sruoga rašė laišką Cvirkai, manydamas, kad rašytojų sąjungos pirmininkas turėjo dar kokią nors galią.

Jokios galios neturėjo nei Cvirka, nei Žiugžda. Todėl Balčikonis matė teisinimųsi ir pasižadėjimų pasitaisyti beprasmiškumą. Pokario metais Balčikoniu buvo daug duota ne be Žiugždos iniciatyvos. „1944–1959 m. Balčikonis dirbo Vilniaus universitete, 1948 m. jam suteikiamas profesoriaus vardas. 1944–1950 m. jis vadovavo lietuvių kalbos katedrai. 1945–1952 m. Balčikonis buvo LTSR MA Lietuvių kalbos instituto direktorius, 1946 jis išrinktas LTSR MA akademiku, 1945 m. jam suteiktas LTSR nusipelnusio Mokslo veikėjo garbės vardas“ (Sabaliauskas 1982: 38).

Sudėliokime Balčikonio paaukštinių metų iš eilės: 1944, 1945, 1946 ir 1948 (įnirtingiausių žodyno svarstymų ir kritikos) metai, ir dar pridurkime, kad Balčikonis buvo aprūpintas puikiu butu mokslininkų namuose, tai ir suprasime santūrų Balčikonio elgesį žiaurių žodyno svarstymų ir neteisingų jo darbo vertinimų metu, suprasime ir Vitkausko parašymą, kad „Tarybinė vyriausybė gražiai įvertino jo nuopelnus“ (Vitkauskas 1985: 60). O kodėl Žiugžda šėliojo, pats pasikvietęs Balčikonį dirbti į Lietuvos aukščiausias mokslo įstaigas, taip pat bus suprantama, jei kam pavyks aprašyti tuos baisesius stalinizmo laikus. 1948 m. gegužės 21 d. LTSR MA Visuomeninių mokslų skyriaus išplėstiniame biuro posėdyje buvo svarstomas *Lietuvių kalbos žodyno* II tomas. Jame Balčikonis kalbėjo apie žodyno pobūdį, darbo eigą, apimtį ir tikslą. Ir paskui turėjo išklausti tų, kurie išsijuošę kritikavo žodyną ir gal net patys netikėjo tuo, ką sako.

LKP Dzeržinskio rajono IV partinėje konferencijoje, vykusioje 1950 m. birželio 3–4 dienomis, Pušinis žiauriai kritikavo Žiugždą, kad jis tuo metu, kai „bolševizmas ir tarybinė valdžia šluote nušluoja nuo savo kelio ne tik buržuazinę tvarką, bet ir apgailėtinas buržuazinių ir smulkiaburžuazinių partijų liekanas [...], pradėjo rinkti į LTSR Mokslų Akademiją iš visų sutvėrimų po porą, t. y. į LTSR Mokslų Akademiją buvo priimti atstovai nuo kiekvienos buržuazinės partijos. Dabar LTSR Mokslų Akademija savo kolektyve turi buvusių žygeivių, tautininkų, krikščionių-demo-

kratų, maksimalistų ar tiesiog teroristų, šovinistų ar tiesiog kapitalistų, teologų ir netgi Visuotinės bažnyčios vadovą“ (*Rašytojas pokario metais* 1991: 251–252).

Plūdo tada Pušinis ir ekonomistą Petrą Šalčių, poetą, rašytoją, literatūros mokslininką Vincą Mykolaitį-Putiną, ir filologijos daktarą orientalistą Serają Šapšalą, ir gydytoją onkologą Viktorą Kutorgą. O apie Balčikonį išrėžė štai ką:

„Faktas, kad krikščionių–demokratų partijos veikėjas, buvęs Kauno universiteto teologijos katedros vedėjas, buvęs teologas, teologijos profesorius Balčikonis dabar darbuojasi LTSR Mokslų Akademijoje kaip Lietuvių k. ir literatūros instituto direktorius.

Leiskite paklausti Mokslų Akademijos partinės organizacijos sekretoriaus drg. Žiugždos, ką gali duoti tarybiniam mokslui teologas Balčikonis, lengva ranka pakeltas lietuvių k. ir literatūros akademiku profesoriumi?“ (1991: 251–253).

Ką gi daryti Žiugždai, jei „Konferencija reikalauja iš Mokslų Akademijos partinės organizacijos ir jos sekretoriaus drg. J. Žiugždos ryžtingai baigti su liberalizmu darbe ir tariamais mokslininkais – buvusiais buržuazinių partijų nariais, atsižvelgti į konferencijoje pareikštą darbo trūkumų kritiką, organizuoti darbą sutinkamai su socialistinės statybos uždaviniais“? (1991: 253). Žiugžda prašė naująjį partijos rajono komitetą patikrinti Pušinio pastabas ir padėti Mokslų Akademijai spręsti iškilusias problemas. Jis išdrįso tik pasakyti, kad Balčikonis ne teologas, o filologas, bet teigė, kad jis „neatsikratė buržuazinio tvaiko, visas jo požiūris į darbą, jo turinį, organizavimą, į kadrujų auklėjimą – visa tai persunkta buržuazinio individualizmo, čia visur pasireiškia buržuazinis objektyvizmas, apolitiškumas. Ir instituto darbai metai iš metų neįvykdomi, stinga bet kokio vadovavimo. Kaip jau sakyta, dabar kyla klausimas apie Kalbos instituto vadovybės pakeitimą“ (1991: 255).

Skaitau apie šį baisų laiką ir mąstau, ar bus jis kada nors teisingai suprastas ir įvertintas, mąstau apie Balčikonio orią laikyseną ir apie komunistą Žiugždą, pradžudžiusį Žiugždą kalbininką. Esu parašiusi knygą *Svarbesniosios XX a. lietuvių kalbos gramatikos* (ji neišleista, ir nežinau, ar pajėgsiu išleisti). Išstudijavau XX a. gramatikos mokslą ir pamačiau, kad tobuliausia ir labiausiai tinkanti tautinei mokyklai yra 1937 metų Jurgio Ambraškos ir Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatika* (beje, joje pirmą kartą pavartotas ir terminas *kirčiuotė*). Tai puikus sisteminis kalbos gramatinės sandaros aprašas, neatskiestas įvairiausiaiis pratimais. Jie pridėti gramatikos gale, kad mokytojas pats galėtų parinkti pagal einamą temą. Ir natūraliai kilo klausimas, koks kurio autoriaus indėlis į šią gramatiką? *Lietuviškoje tarybinėje enciklopedijoje* galima rasti tik tai, kad iš lituanistikos Žiugžda yra paskelbęs du veikalus: 1935 m. *Žemaitės kūryba* ir 1937 su Ambraška *Lietuvių kalbos gramatika*. Ir viskas! *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* rasime parašyta apie Jurgį Ambrašką, bet nė žodžio apie Juozą Žiugždą. Ambraška rašė įvairius vadovėlius pradžios mokyklai ir mirė 1945 m., o Žiugžda nugyveno netrumpą gyvenimą, ir jo vieno

Lietuvių kalbos gramatikos buvo net 18 leidimų. (Jie iš esmės suformavo ir mūsų akademinės gramatikos autorių kalbos sandaros supratimą, nes su Žiugždos gramatika užaugo ne viena kalbininkų karta.) Teorinė dalis kurį laiką stiprėjo, ir niekur ji neprieštaravo Jablonskio gramatikos mokymui, tik taisyklių iliustruojamieji pavyzdžiai šlovino Raudonąją armiją, sovietinę santvarką, smerkė buržuazinius nacionalistus, spjaudė į Dievo altorių Teofilio Tilvyčio eilėmis.

Žinoma, Žiugždos gramatikoje pateikta ir labai puikių pavyzdžių bei tekstų pratimams iš klasikinės lietuvių literatūros, ypač iš Žemaitės raštų, tačiau tie komunistinės ideologijos pavyzdžiai buvo nepriimtini daugeliui ir gadino visą gramatiką. Turbūt dėl jų ir Balčikonis siūlė mokytis tik iš Jablonskio, bet niekad nepastebėdavo, jeigu būdavo išmokta ir iš Žiugždos. Pažindami Balčikonį, studentai gramatikos taisyklėms pasirinkdavo politiškai neutralių pavyzdžių (nors taisyklių Balčikonis per daug ir neklausinėjo). Taigi ieškojau kokio nors šaltinio, kuriame būtų apibūdintas Žiugžda kaip kalbininkas. Ir tik Pupkio monografijoje apie Andrių Ašmantą aptikau iš archyvų ištrauktų žinių apie Žiugždą lituanistą, kaip vieną aktyviausių mokytojų sąjungos darbininkų. Rašoma, kad jo pastangomis buvo rengiami mokytojų lituanistų sąjungos suvažiavimai *Aušros* mergaičių gimnazijoje, kad „Jis pats aktyviai juose dalyvaudavo, skaitydavo pranešimus, buvo renkamas į valdybą“ (Pupkis 2010: 202). Be to, jau ir mes atsimename Žiugždą kaip lituanistinių disertacijų vadovą ir oponentą.

Recenzuojamoji monografija verčia dar stabtelėti ties Boriso Larino vaidmeniu. Laimė, kad tuo metu į Lietuvą buvo atsiųstas būtent Larinas. Jis pasakė visas kalbas tokias, kokių iš jo reikalauta, o pats dirbo tai, ką reikėjo (pagal savo sąžinę): rūpinosi žodyno darbu, skatino rašyti gramatiką ir ugdė Lietuvai kvalifikuotus kalbininkus. Šį laiką tariusi puikiai pažįstanti ne iš archyvų, o iš tikrojo gyvenimo. 1955 m. girdėjau Lariną, recenzuojantį Kazio Ulvydo kandidatinę disertaciją, jis vadovavo Birutės Tolutienės ir Jono Paulausko disertacijoms. Priešdėlinių veiksmažodžių iškėlimas antraštiniais žodžiais, jų gramatinių charakteristikų ir reikšmių nustatymas visuose dvidešimtyje tomų yra Larino ir Paulausko bendro darbo nuopelnas. Manau, kad ne tiek svarbu, ką tuo metu Larinas kalbėjo, bet svarbu, ką darė. Ir Vytautas Vitkauskas niekino Lariną už jo priekaištą, kad į žodyną pririnkta visokio buitinės kalbos šlamšto, kad šlamštu jis pavadinęs brangiausią gyvosios kalbos turtą. Tai labai impulsyvi reakcija, neįsigilinus į aplinkybes, kuriomis tai buvo pasakyta.

„Balčikonis diskusijose teigė manantis, kad žodyno redagavimo sistemos pakeitimas mokslinės žodyno vertės nepakeisiantis. Dėl veiksmažodžių pateikimo ką nors keisti esą neverta, nes visa kartoteka dabar taip sudėta“ (p. 256). Tai ar kartotekos sudėjimo tvarka jau yra mokslinis motyvas? Balčikonio redaguotuose tomuose priešdėliniai veiksmažodžiai taip pat surašyti į nepriešdėlinių lizdus, bet be jokių

jų reikšmės aiškinimų, be jokios gramatinės charakteristikos – vartojimo pavyzdžiai eina tiesiog po dvitaškio. Ir tų pavyzdžių tuo metu kartotekoje buvo sukaupta ne per daugiausia. Todėl ir turėta vargo su veiksmažodžių reikšmių aiškinimu ir su tranzityvinių / intranzityvinių veiksmažodžių skyrimu. Pavyzdžiui, veiksmažodžiai *augti, bėgti, bristi* yra intranzityviniai, o *išaugti, praaugti, apibėgti, perbristi* gali būti ir tranzityviniai, nes palyginti su paprastaisiais jie darybos procese įgyja papildomų reikšmių (*vaikas išaugo švarkelį, šuo apibėgo trobą ir apie trobą, jis lengvai perbrido upelį ir perbrido per upelį*). Paulausko surinkta priešdėlinių veiksmažodžių kartoteka iš grožinės literatūros gerokai papildė žodyno kartoteką.

Cituodamas 1950 m. lapkričio mėnesio 15 d. *Tiesos* informacinio straipsnio tekstą su sakiniu, kad „Kalbos institutas ir jo vadovai nepadarė ir nedaro reikiamų išvadų iš draugo Stalino genialaus veikalų *Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai* (p. 249) ir skelbdamas Larino pranešimo, skaityto 1952 m. konferencijoje temą „Lietuvių leksikologijos uždaviniai J. V. Stalino kalbos mokslo šviesoje“ (p. 250), mano supratimu, Pupkis būtinai turėjo paaiškinti, koks tas veikalas, kodėl ir kaip jis atsirado. Jau minėjau, kad 1950 m. *Pravdoje* vyko kalbininkų diskusija su Maro pasekėjais ir kad vadinamasis Stalino veikalas buvo paskelbtas toje pačioje *Pravdoje*.

Asmenybės kulto laikais to ir užteko. Viskas, kas Stalino vardu buvo spausdinta *Pravdoje*, tučtuojau buvo išleista atskira brošiūra, išversta į visas TSRS kalbas, kurį laiką turbūt buvo kasmet leidžiama šimtais tūkstančių egzempliorių. Štai mano rankose 1954 m. leidimas, iš viso 46 su trupučiu puslapio nedidelio formato brošiūrėlė. Nemanau, kad lietuviai būtų dėsę tą „genialųjį veikalą“ išleisti. Turbūt leido kasmet. 1954 m. jis išleistas 20 000 egzempliorių tiražu ir kainavo 50 kapeikų senais pinigais (po 1961 m. pinigų reformos būtų kainavęs tik 5 kapeikas).

Kas yra asmenybės kultas, dabar matome Šiaurės Korėjoje. Stalino kulto laikais ne tik humanitarai, bet ir vadinamųjų tikslųjų mokslų atstovai rašė savo veikalus *Stalino kalbos mokslo šviesoje*. Humanitarai net disertacijų negalėjo apsiginti nepacitavę ko nors iš šio „veikalo“. Taigi ir Larino pranešimo tema neturėtų mesti ant jo blogo žmogaus šešėlio. Teisingai apie tuos laikus yra pasakęs čekų rašytojas disidentas Milanas Kundera: *Žygiavome demonstracijose su vėliavomis, plakatais, daugybe dirbtinių gėlių, šaukėme „Tegyvuoja Gegužės Pirmoji!“; o mąstėme „Tegyvuoja gyvenimas!“* Jei prisiminsime, kad Lietuva buvo labiau pavergta už Čekoslovakiją, tai suprasime, kodėl būtent taip, o ne kitaip buvo kritikuoti du pirmieji žodyno tomai ir vėliau jie perrašyti iš naujo. Larinas leido save įtraukti į naujosios žodyno instrukcijos sudarytojų sąrašą, bet pats jos nerašė.

Nors visos Pupkio monografijos kalba labai akademiška, bet kartais pasitaiko ir nuslydimų, pavyzdžiui, kad dėl visų Balčikonio samprotavimų Larinas *atšovė* (256). Veiksmažodis *atšovė* stilistiškai nėra neutralus, todėl akademiniam rašymui jis netinkamas. O apie Lariną kaip mokslininką ir žmogų, kaip lietuvių draugą siūlyčiau

pasiskaityti iš Antano Sabaliausko *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorijos* antrojo tomo (Sabaliauskas 1982: 114–117).

Pupkis galėjo palyginti pirmąją dviejų žodyno tomų redakciją su antrąja ir pamatuotai pats, o ne iš kitų samprotavimų spręsti: pablogėjo, ar pagerėjo žodyno mokslinė vertė perrašius jį pagal naująją instrukciją.

Kai po trečiojo tomo buvo rašoma iš naujo tai, kas išleista Balčikonio, girdėjau Jono Paulausko pokalbius su Brone Vosylyte, kartais net dalyvaujant ir pačiam Balčikoniu. Iliustracinės medžiagos papildymai iš *Tiesos* ir apskritai to meto spaudos yra su šaltinių nuorodomis, kurios neleidžia žodyno skaitytojui suklysti. Ne visi tie pavyzdžiai šlovina tarybinę santvarką, pateikta labai daug visai neutralių geros kalbos pavyzdžių, o sakiniai, papildomai surinkti iš Juliaus Janonio, Petro Cvirkos, Salomėjos Neries, Kazio Borutos, Juozo Baltušio ir kitų gera kalba parašytų literatūros kūrinių, tik parodo lietuvių kalbos grožį, leidžia geriau nustatyti žodžių reikšmes. Perrašytas pirmasis tomas pasipildė 221 puslapiu (formatas tas pats). Kasmet Instituto darbuotojai, universiteto studentai vyko į dialektologines ekspedicijas, aktyvūs buvo ir pavieniai žodžių rinkėjai, disertacijų autoriai savo surinktą medžiagą krovė į žodyno aruodą. Taip žodyno kartoteka nuolat pildėsi naujais kalbos turtais, jo autorių išgalės didėjo ir todėl jis išaugo net iki dvidešimties tomų.

Balčikonis pirmojo žodyno tomo prakalboje mini, kad dirbta pagal išgales, kai jų dar nebūta didelių, kad redakcija mato netobulumus. „Sakysim, šiuo tarpu pačiai redakcijai rodosi, kad pirmutinio tomo puslapių skaičių labai didina per daug gausi frazeologija. Turėdama gražių sakinių, redakcija dažnai negalėjo išsilaikyti prieš pagundą jų daugiausia sudėti“ (*Lietuvių kalbos žodynas* 1941: III). Bet tai visai ne yda. Kai gražių sakinių turėta daug, vėliau galėta parašyti ir didelį *Frazeologijos žodyną*, įvertintą Valstybine premija. Jeigu sakiniai pateikti iš įvairių Lietuvos vietų ir šaltinių, galima spręsti apie žodžio vartojimo geografiją, jo formų istoriją.

Gal ir buvo kurpta kokia byla Balčikoniu, bet kai jis 1959 m. išėjo (ar buvo paprašytas išeiti) iš universiteto į pensiją, jam jau buvo 74–eri. Dabar universiteto statusas profesoriams su labai mažomis išimtimis leidžia dirbti tik iki 70-ties (išimtis buvo suteikta tik ilgamečiam universiteto rektoriui Jonui Kubiliui). Ir nepasakyčiau, kad pensininkas Balčikonis blogai gyveno: jis dar galėjo išlaikyti puikų butą, šeimninę, gaminančią maistą, turėjo „Pobiedą“, pats jau nesiryždamas vairuoti, sekmadieniais (šeštadienis buvo darbo diena) samdydavosi vairuotoją ir važinėjo po Lietuvą, Baltarusijos lietuvių kaimus, rinko ir tikrino užrašytus žodžius, domėjosi tautosaka, lankė bičiulius. Ir Paulauską su manimi į tas keliones imdavosi. Vienas niekada nevažiuodavo.

Nuo 1956 m. Balčikonis ėmėsi versti Jano Otremskio (Otrębski) trečiąją *Lietuvių kalbos gramatikos* tomą. Tikriausiai jų buvo susitarta, kad sumanytoji penkių tomų gramatika būtų pradėta rašyti nuo III tomo (morfologijos), t. y. nuo to kurso, kuris einamas mokyklose. Abiems mokslininkams rūpėjo iš dalies pakeisti Žiugždos gramatiką, iš kurios buvo mokomasi mokykloje. Visiškai nebūtų pakeitę, bet jau bent būtų įdavę į rankas mokytojams ir aukštųjų mokyklų studentams, nes iš tikrųjų tai puiki gramatika (synchroninis kalbos dalių ir jų formų aprašas su istoriniu komentaru). Tik per mažo išprusimo jaunesnės kartos kalbininkai palaikė ją grynai istorine ir nusprendė vertimo neleisti, nes daug egzempliorių parsigabenta iš Varšuvos, mokslininkai visi turintys ir galintys perskaityti lenkiškai, o mokiniams ji būsianti per sunki ir net nereikalinga, nes praktikai mokslo nereikia. Čia jau ne politika, ir niekas iš aukščiau nediktavo. Patys sau pakenkėme.

Pašalinus iš apyvartos pirmuosius du Balčikonio redaguoto žodyno tomus, dar daug rašyta spaudoje apie „blogus“ Balčikonio kalbos taisyms, Katedroje kritikuotas jo dėstymas studentams, bet Balčikonis suprato, kad taip reikia. Jei patys savęs nekritikuosime, visus suvalgys. Sovietai labai vertino kritiką ir savikritiką. Tik dėl vieno dalyko jis didžiai išgyveno: kad labai nuolankiai prašomas Jonas Kabelka neišbraukė jo pavardės iš *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (1954) redkolegijos. Kadangi užsieniuose pažįstamas tik Balčikonis, tai ir tą žodyną visi vadina Balčikonio žodynu, o jis negalįs sutikti su taip „praturtinta“ lietuvių kalba, ir jam dėl to esanti didelė gėda. Bet vėlgi reikia suprasti laiką. Gerokai vėliau, „atšilus orams“, kai jau buvo išleistas Jono Jablonskio *Rinktinių raštų* dvitomis (1957, 1958), kai nuo 1961 m. jau kasmet rodėsi po du *Kalbos kultūros* sąsiuvinius, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas 1964 m. dar išleido knygelę *Lietuvių kalbos praturtėjimas tarybinės santvarkos metais*. Pratarmėje pasigirta, o paskui rašyta taip, kaip reikia. Ką ten bekalbėti! 1976 m. *Kalbos praktikos patarimų* priesagos *-iškas* vedinių taisymsuose vietoj Balčikonio taisyto junginio *vokiškieji okupantai* redkolegijos buvau priversta įrašyti išgalvotus sakinius su junginiais *švediškieji sportininkai, turkiškieji grobikai*. Net tada dar bijota ir savo šešėlio.

Mano supratimu, problemiščiausias monografijos skyrius yra „Teoriniai „Lietuvių kalbos žodyno“ klausimai“ (p. 261–302). Teisingai parašyta: „Reikia pasakyti, kad iki šiol neturime kompleksinių šio darbo tyrimų nei apibendrinimų ir tai yra nemaža mūsų kalbotyros ir leksikografijos spraga“ (p. 266). Jeigu jau yra spraga, tai viena kitai prieštaraujančiomis citatomis ir archyvų duomenimis jos neužpildys. Žodyno rašymo teorinius dalykus turėtų lemti bendrosios kalbotyros pasiekimai ir sugebėjimas jais pasinaudoti.

Leksikografija yra žodynų rašymas, o jos pradžia siekia antikos laikus. Aleksandrijos kalbininkai iš bibliotekoje sukauptų rankraščių išrašė visus žodžius ir pirmiausia sudarė jų sąrašą pagal abėcėlę. Tuo būdu gavo žodyną. Tuos žodžius sudėlioje

pagal bendruosius gramatinius požymius, gavo kalbos dalis, t. y. gramatiką. Surašyti žodžius pagal abėcėlę – ne toks jau sunkus darbas. Bet tame darbe ir kyla esminė problema, ar visa tai, ką galima surašyti pagal abėcėlę, iš tikrųjų yra žodžiai? Kalbos mokslas į klausimą, kas yra žodis, ir iki šiol dar neatsakęs. Nustatyta tik tiek, kad žodžio sąvoka priklausanči nuo kalbos tipo. Pavyzdžiui, Tatjana Bulygina teigė, kad lietuvių kalbos žodis esantis struktūra, susidedanti bent iš dviejų dalių, kurių viena turinti būti šaknis, o kita – gramatinė morfema (Булгыгина Т. В. Морфологическая структура слова в современном литовском языке (в его письменной форме) – *Морфологическая структура слова в индоевропейских языках*. Москва, 1970). Tačiau prievoksmis *vakar* turi šaknį, priklauso giminiškų žodžių grupei (*vakaras, vakarėlis, vakarinis, vakarienė*), bet jis ne struktūra. Šiuo atveju siūloma įsivesti nulinę galūnę. O ką daryti su prielinksniais ir jungtukais, nepriklausančiais atitinkamas šaknis turinčių žodžių grupėms? Prielinksnių siūloma laikyti linksnio morfema, kuri drauge su linksnio galūne rodanti žodžių ryšius sakinyje. Vadinas, jei prielinksnis yra linksnio sudėtinės gramatinės morfemos dalis, jis jokių būdu negali turėti leksinės reikšmės ir būti žodis. Jei kam būtų įdomu susipažinti su prieštaringa prielinksnio vertinimo istorija, siūlyčiau paskaityti savo tyrinėjimą (Paulauskienė A. *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius, Mokslas, 1989, p. 24–147).

Prielinksniai jungia žodžius prijungiamuoju ryšiu, jungtukai jungia žodžius sujungiamuoju, o sakinius ir sujungiamuoju, ir prijungiamuoju ryšiu; visi jie neskaidomi, neturi šaknies (vadinas, neturi ir leksinės reikšmės). Kiekvieno iš jų aiškiai apibrėžta paskirtis, todėl visai tuščia kalba apie nublukusią prielinksnių, jungtukų ir dalelyčių leksinę reikšmę (p. 297).

Tarp savarankiškųjų žodžių ypatingą vietą užima įvardžiai ir skaitvardžiai. Asmeniniai įvardžiai skiriasi ne tik nuo kitų kalbos dalių, bet ir nuo kitų įvardžių. Pavyzdžiui, įvardžiai *aš* ir *tu* tiesiogiai rodo komunikacijos akto dalyvius (deiksė), trečiojo asmens įvardžiai yra substitutai, nurodo jau pasakytus asmenis ir daiktus (anafora), bet visi jie gali būti ir gramatinės veiksmažodžio asmenavimo formos, ypač tai matyti, kai kalba neturi asmenų galūnių. Tada veiksmažodžio asmenis rodo tik asmeniniai įvardžiai. Pavyzdžių galima pateikti iš įvairių kalbų, bet užtenka tik baltų kalbų trečiojo asmens, kuris neturi asmens galūnės, ir rusų kalbos būtojo laiko, kur veiksmažodžio asmens rodikliai yra tik įvardžiai (*я делал, ты делал, он делал...*).

Jeigu asmeninis įvardis yra veiksmažodžio asmens rodiklis, tai kaip jis gali turėti leksinę reikšmę ir būti žodis, lygiavertis su daiktavardžiu ar veiksmažodžiu? Todėl ir Janio Endzelyno be reikalo priekaištauta Balčikoniumi, kad žodyne neapibūdintos žodžių *aš* ir *aštuoni* reikšmės (p. 297). Kaip galima apibūdinti tai, kas neapibūdinama?

Neįmanoma paaiškinti leksinės žodžio reikšmės, jei jis jos neturi (įvardžiai) arba turi labai tikslią, apibrėžtą reikšmę (skaitvardžiai). Todėl tradiciškai tokie žodžiai tik įrašomi į žodynus su gramatine charakteristika, o vartojimo ypatumai parodomi kalbos pavyzdžiais (frazologija). Nors, rašant žodyną, nuolat iškyla spręstinių įvairių kalbotyros problemų, bet žodynų rašymas kažkodėl net nelaikytas mokslu. Vien apie leksikografijos teoriją kažin ar įmanoma kalbėti, nors nesutikčiau ir su Vilma Zubaitiene, kad leksikografija galinti būti tiesiog leksikos aprašymo technika (p. 263) arba su Evalda Jakaitiene, kad leksikografija yra tik praktinė leksikologijos dalis ir kad leksikografiją sunku būtų įsivaizduoti be leksikologijos sąvokų ir jų apibrėžimų. Visai nesunku, nes 1) žodynuose ne vien tik tie žodžiai, kuriuos galima pavadinti leksemomis ir 2) žodynų rašymo praktika senesnė už leksikologijos mokslą. Kai Balčikonis ėmėsi rašyti žodyną, jis nieko negalėjo žinoti apie šiuolaikinės leksikologijos metodus. Netikiu, kad leksikologija praktiškai galėtų išsiversti be žodynų. Tada jau reikėtų turėti sudarytus visos kalbos tekstynus, nes vienos srities tekstuose galima paprasčiausiai neaprepti didelės dalies žodžio leksinių reikšmių.

Vėl užkliūva Larinas, teigęs, jog Balčikonio žodynas, lyginant su Būgos žodynu, esąs žingsnis atgal (p. 264). Sunku suprasti, kodėl jis taip kalbėjo, kodėl lygino tai, kas net nelygintina – skirtingų tipų žodynus? Negali būti, kad kalbininkas, pats tyręs lietuvių leksikografijos istoriją, nebuvo skaitęs Būgos žodyno, kuriame aiškiai pasakyta, kad tas kalbų „Babelis“ susidaręs dėl laiko stokos ir žodžių aiškinimai paimti tiesiog tokie, kokie rasti turimuose šaltiniuose. Gal ir čia buvęs kieno nors užsakymas dar „pagrauzti“ Balčikonį?

Balčikonis iš Būgos galėjęs perimti tik pūdus kortelių ir įsitikinimą, kad taip žodyno rašyti neįmanoma. O tai, kad reikia į žodyną dėti tik patikimą autentišką medžiagą, Balčikoniu buvo aišku ir be Būgos. Turbūt, pasirenkant aiškinamojo vienakalbio žodyno tipą, didžiausią įtaką Balčikoniu turėjęs Vladimiro Dalio „Gyvosios didžiarusių kalbos aiškinamasis žodynas“ (*Толковый словарь живого великорусского языка*. СПб, 1863–1866). Seniai jį esu varčiusi (visi keturi tomai iš naujo išleisti 1955 m.), tai tikiu tuo, ką skaitau Pupkio monografijoje (p. 269).

Labai įdomus pasiskaityti monografijos skyrius „Lietuvių kalbos žodyno“ redakcijos darbininkai ir talkininkai“. Apie žymesnius darbininkus galima rasti duomenų ir enciklopedijose, ir tritomėje Sabaliausko *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorijoje*, o informacija apie talkininkus ir žodžių rinkėjus yra visiškai nauja ir ne visiems lengvai prieinama. Čia vėlgi matyti atliktas labai nelengvas autoriaus darbas.

Be jokios abejonės, reikia pripažinti, kad ne kiekvienas taip plačiai ir išsamiai galėtų parašyti apie Balčikonio triūsą ir vargus dedant lietuvių leksikografijos pamatus, ypač apie tokį platų jo leksikografinio darbo kontekstą. Juozo Balčikonio nuopelnus lietuvių kalbotyrai ir kultūrai Aldonas Pupkis yra parodęs ir kitais savo darbais. Todėl dabar išdidžiai gali pasakyti: *Feci, quod potui, faciant meliora potentes*.

Aldonas Pupkis
Juozas Balčikonis ir didysis Lietuvių kalbos žodynas

LITERATŪRA

- Balčikonis Juozas 1982: *Rinktiniai raštai 2*, sud. Aldonas Pupkis. Vilnius: Mokslas.
- Būga Kazimieras 1924: *Lietuvių kalbos žodynas I ir II sąs.* Kaunas: Švietimo ministerija.
- Greimas Algirdas J. 1991: [Baltos lankos]. – *Literatūra ir menas*, 1991-VI-13.
- Jablonskis Jonas 1957: *Rinktiniai raštai 1*, sud. Jonas Palionis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Lietuvių kalbos žodynas I*, red. Juozas Balčikonis. Vilnius: Lietuvos Mokslų Akademija, Lietuvių kalbos institutas, 1941.
- Pupkis Aldonas 2010: *Andrius Ašmantas: gyvenimas ir kūryba*. Vilnius: Trys žvaigždutės.
- Vitkauskas Vytautas 1985: *Juozas Balčikonis*. Vilnius: Mokslas.
- Vitkauskas Vytautas 2006: *Lietuvių kalbos žodyno taisymai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Įteikta 2014 m. gegužės 2 d.

ALDONA PAULAUSKIENĖ
Vilniaus universitetas
Balio Sruogos g. 8-1, LT-10220 Vilnius, Lietuva
aldona.platukyte@gmail.com